

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ПОКРАЩЕННЯ ЯКОСТІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ПРАВ НА НЕРУХОМОЕ МАЙНО В УКРАЇНІ

USING OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES TO IMPROVE QUALITY OF PROVIDING ADMINISTRATIVE SERVICES IN THE SPHERE OF STATE REGISTRATION OF IMMOVABLE PROPERTY IN UKRAINE

Репецька М.О.,

*аспірант кафедри адміністративного та інформаційного права
Інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

Стаття присвячена дослідженню напрямів використання інформаційно-комунікаційних технологій для покращення якості надання адміністративних послуг у сфері державної реєстрації прав на нерухоме майно в Україні. Розглянуто питання оптимізації порядку та способів надання цих послуг. Досліджено основні проблеми, пов'язані з наданням і застосуванням електронного цифрового підпису.

Ключові слова: адміністративні послуги, державна реєстрація, нерухоме майно, електронні адміністративні послуги, електронний цифровий підпис, інформаційно-комунікаційні технології.

Статья посвящена исследованию направлений использования информационно-коммуникационных технологий для улучшения качества предоставления административных услуг в сфере государственной регистрации прав на недвижимое имущество в Украине. Рассмотрены вопросы оптимизации порядка и способов предоставления этих услуг. Исследованы основные проблемы, связанные с предоставлением и использованием электронной цифровой подписи.

Ключевые слова: административные услуги, государственная регистрация, недвижимое имущество, электронные административные услуги, электронная цифровая подпись, информационно-коммуникационные технологии.

The article is devoted to research areas using information and communication technologies to improve the quality of services provided to State registration of real estate in Ukraine. Consider optimization procedure and ways of providing these services. The main problems related to the provision and use of digital signature.

Key words: administrative services in the sphere of state registration law of real estate, administrative services in digital form, electronic signatures, information and communication technologies.

Актуальність теми. Адміністративні послуги у сфері державної реєстрації прав на нерухоме майно – одні з найпоширеніших послуг, які надаються в Україні. Тому питання оптимізації порядку та способів їх надання є надзвичайно актуальними на сьогодні. Усе ширше в розвинутих демократичних країнах застосовуються сучасні комунікаційні технології у сфері надання адміністративних послуг. Виходячи з цього, існує необхідність дослідити можливість широкого впровадження інформаційно-комунікаційних технологій для покращення якості надання відповідних адміністративних послуг в Україні.

Проблеми адміністративних послуг присвячені праці низки вітчизняних провідних науковців. Серед них особливо хотілось би відзначити дослідження В. Авер'янова, К. Афанасьєва, І. Голосніченко, В. Кампо, Т. Коломоець, І. Коліушко, Є. Куріного, Р. Куйбіда, В. Тимошук, О. Харитоновна. Водночас у науковій літературі недостатньо дослідженими залишаються питання розвитку сфери адміністративних послуг в електронній формі, зокрема у сфері державної реєстрації прав на нерухоме майно.

Метою статті є дослідити напрями використання інформаційно-комунікаційних технологій для покращення якості надання адміністративних послуг у сфері державної реєстрації прав на нерухоме майно

в Україні, а також окреслити можливі варіанти вирішення проблем, пов'язаних із наданням і застосуванням електронного цифрового підпису у сфері адміністративних послуг.

Виклад основного матеріалу. Насамперед необхідно виділити два основні напрями застосування інформаційно-комунікаційних технологій у сфері надання адміністративних послуг. Так, окремі адміністративні послуги можуть надаватись у повному обсязі за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, тобто надання адміністративної послуги може здійснюватись без прямого контакту особи з органом, який надає відповідну послугу. Проте повномасштабне запровадження електронних адміністративних послуг потребує ще чимало зусиль і часу, вирішення низки проблем. Тож особливий інтерес становить інший напрям покращення якості адміністративних послуг, зокрема через активне застосування інформаційно-комунікаційних технологій.

На сьогодні можемо все частіше спостерігати активне використання інформаційно-комунікаційних технологій у практиці діяльності органів публічної адміністрації, й тому числі й для надання адміністративних послуг. Ці можливості передбачені в нормативно-правових актах, які регулюють таку діяльність. Зокрема, відповідно до ст. 16 Закону Укра-

їни «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01 липня 2004 р. № 1952-IV, заява про державну реєстрацію прав та їх обтяжень подається до органу державної реєстрації прав у паперовій або електронній формі у випадках, передбачених цим законом [1]. Варто звернути увагу, що цей нормативно-правовий акт чітко розмежує можливість подачі заяв про державну реєстрацію прав та їх обтяжень у паперовій або електронній формі залежно від суб'єкта такого звернення. Зокрема, як передбачено ч. 1 абз. 6 ст. 16 цього Закону, заява про державну реєстрацію прав та їх обтяжень в електронній формі може подаватися виключно державним кадастровим реєстратором або державним виконавцем. Крім того, заява, подана в електронній формі, повинна супроводжуватись необхідними додатками, що також подаються в аналогічній формі. Так, Законом регламентовано, що у випадку подання заяви про державну реєстрацію прав та їх обтяжень в електронній формі подаються також оригінали електронних документів, необхідних для державної реєстрації прав та їх обтяжень, або електронні копії оригіналів документів, необхідних для державної реєстрації прав та їх обтяжень, виготовлені шляхом сканування таких документів у паперовій формі. Також закон передбачає, що під час подання заяви про державну реєстрацію прав та їх обтяжень в електронній формі на таку заяву накладається електронний цифровий підпис заявника. Згідно зі ст. 17 вище згаданого Закону, відповідальність за достовірність електронних копій оригіналів документів, необхідних для державної реєстрації прав та їх обтяжень, несе особа, яка подає заяву про державну реєстрацію прав та їх обтяжень в електронній формі. Оформлення електронної заяви про реєстрацію й необхідні документи мають відповідати законодавству України у сфері електронного документообігу. Зокрема, ідеться про обов'язковість завірення таких документів електронним цифровим підписом. Електронні копії мають бути ідентичними оригіналам. У випадку виявлення невідповідності електронних копій паперовому документу особа-заявник буде зобов'язана відшкодувати заподіяну цим шкоду [2].

На жаль, оцінити переваги інформаційних-комунікаційних технологій у сфері адміністративних послуг із державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень не може більшість фізичних, юридичних осіб. Законодавець надав можливість подання заяв про державну реєстрацію прав та їх обтяжень в електронній формі лише для окремих суб'єктів (державних кадастрових реєстраторів або державних виконавців), обмеживши таку можливість для інших осіб. Так, відповідно до ст. 24 п. 56 цього Закону, факт подання заяви про державну реєстрацію прав та їх обтяжень в електронній формі особою, яка не є державним кадастровим реєстратором або державним виконавцем, є підставою відмови в державній реєстрації прав та їх обтяжень. Така позиція законодавця потребує нагальної корекції. Покращити якість адміністративних послуг, у тому числі й державної реєстрації прав на нерухоме май-

но та їх обтяжень, можливо й через надання можливості подання заяви про державну реєстрацію прав та їх обтяжень в електронній формі для всіх осіб, які звертаються за отриманням відповідної адміністративної послуги. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології надають таку можливість. Фізичні та юридичні особи могли б звертатися до відповідного органу Державної реєстраційної служби України із заявою про державну реєстрацію прав та їх обтяжень в електронній формі, це значно спростило б процедуру отримання такої послуги. Якщо виникає така необхідність, до такої заяви можна долучити всі документи, які передбачені нормативно-правовими актами для отримання відповідної послуги, якщо документи первинно знаходяться в електронній формі – оригінали таких документів. Якщо оригінали необхідних документів є лише в паперовій формі, можна подавати електронні сканкопії таких документів. Такий механізм подачі заяви зміг би спростити процедуру надання адміністративної послуги не тільки особам, яким вона надається, а й органам державної реєстрації у зв'язку з тим, що в сучасних умовах при прийнятті заяви в паперовій формі відповідні органи Державної реєстраційної служби України роблять сканкопії як заяви, так і всіх додатків до цієї заяви (документів, які необхідні для надання адміністративної послуги). Звісно, відповідальність за подання достовірних відомостей буде нести заявник у повному обсязі. За таких умов нормативно-правовими актами мало б бути передбачено обов'язок реєстратора щодо формування реєстраційної або облікової справи, зокрема й виготовлення необхідних копій документів тощо. Водночас на законодавчому рівні можна передбачити обов'язок заявника подати оригінали документів за вимогою реєстратора, які раніше подавались в електронній формі, з метою запобігання різноманітним зловживанням заявника, зокрема й унеможливлення використання недостовірних документів в електронній формі органами державної реєстрації. У такому разі державний реєстратор матиме змогу переконатися в достовірності документів, які були попередньо подані до нього в електронній формі, якщо в нього виникли певні сумніви.

Звісно, на сьогодні ще рано говорити про повний перехід до електронної форми адміністративних послуг, зокрема у сфері державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень, тобто до можливості виключно в електронній формі отримати рішення за результатами розгляду заяви й відповідно до реєстраційних документів. Для запровадження електронних адміністративних послуг, зокрема й у сфері реєстрації, необхідне удосконалення та поглиблення системи електронного документообігу і правове забезпечення системи відтворення й автентифікації електронних документів у всіх органах публічної адміністрації.

С низка дій, які за юридичною суттю не є адміністративними послугами, однак, відповідно до положень нормативно-правових актів різної юридичної сили, є необхідними для отримання адміністративних послуг, зокрема йдеться про різного роду ви-

тяги, інформаційні довідки й виписки. Власне, такі дії можуть уже сьогодні здійснюватись виключно в електронній формі за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Це значно спростить для споживачів адміністративних послуг процедуру отримання останніх. Зокрема, це насамперед стосується, надання інформації з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. У цьому випадку державний реєстратор не вчиняє будь-яких правовстановлювальних дій, а лише надає інформацію з Державного реєстру прав на нерухоме майно у формі витягу, інформаційної довідки та виписки. У перспективі, законодавець мав би зовсім скасувати обов'язок фізичних і юридичних осіб отримувати такого роду документи. Але поки цього не відбулося, варто максимально спростити їх отримання, зокрема надати право й можливість отримувати їх в електронній формі.

Одним із перспективних напрямів використання інформаційно-комунікаційних технологій для покращення якості адміністративних послуг, у тому числі й у сфері реєстрації майнових прав та їх обтяжень, є надання фізичним і юридичним особам права й можливості звертатись за адміністративними послугами шляхом подання електронної заяви. У цьому разі електронна заява має носити всі ознаки електронного документа та, відповідно, бути автентифікованою через використання електронного цифрового підпису.

На сьогодні таким правом, як уже зазначалось, володіють державні кадастрові реєстратори й державні виконавці. Для них законодавець передбачив обов'язок накладення на заяву про державну реєстрацію прав та їх обтяжень електронний цифровий підпис. У свою чергу, схожу норму можна було б передбачити в законодавстві стосовно можливості подання заяв про державну реєстрацію прав та їх обтяжень в електронній формі для всіх без винятку фізичних і юридичних осіб. У такому разі фізичні, юридичні особи мали б право подавати заяву для отримання адміністративної послуги в електронній формі, завіривши її електронним цифровим підписом.

З правового погляду електронний цифровий підпис – це різновид електронного підпису, який за юридичним статусом прирівнюється до власноручного в разі виконання технічних умов, визначених законом. З фізичного погляду він являє собою унікальний електронний код, за допомогою якого підтверджується цілісність і юридична сила електронного документа, а також однозначно ідентифікується особа, яка його підписала. Отже, електронний цифровий підпис підтверджує незмінність редакції документа, а у випадку внесення до документа навіть найнезначніших коригувань засвідчує, що такий документ уже не має юридичної сили [3]. Ст. 9 Закону України «Про електронний цифровий підпис» від 22 травня 2003 р. визначає, що електронний цифровий підпис – це вид електронного підпису, отриманий за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується й дає змогу підтвердити

його цілісність та ідентифікувати підписувача [4]. У свою чергу, під електронним підписом розуміються дані в електронній формі, які додаються до інших електронних даних або логічно з ними пов'язані та призначені для ідентифікації підписувача цих даних. Електронний цифровий підпис накладається за допомогою особистого ключа (параметр криптографічного алгоритму формування електронного цифрового підпису, доступний тільки підписувачу) й перевіряється за допомогою відкритого ключа (параметр криптографічного алгоритму перевірки електронного цифрового підпису, доступний суб'єктам відносин у сфері використання електронного цифрового підпису). Поняття електронного цифрового підпису нерозривно пов'язане із поняттям підписувача, під останнім розуміється особа, яка на законних підставах володіє особистим ключем і від свого імені або за дорученням особи, яку вона представляє, накладає електронний цифровий підпис під час створення електронного документа. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про електронний цифровий підпис», електронний цифровий підпис за правовим статусом прирівнюється до власноручного підпису (печатки) в разі, якщо електронний цифровий підпис підтверджено з використанням посиленого сертифіката ключа за допомогою надійних засобів цифрового підпису; під час перевірки використовувався посилений сертифікат ключа, чинний на момент накладення електронного цифрового підпису; особистий ключ підписувача відповідає відкритому ключеві, зазначеному в сертифікаті. Закон передбачає, що електронний підпис не може бути визнаний недійсним лише через те, що він має електронну форму або не ґрунтується на посиленому сертифікаті ключа. Законодавець визначає, що електронний цифровий підпис призначений для забезпечення діяльності фізичних і юридичних осіб, яка здійснюється з використанням електронних документів. Електронний цифровий підпис використовується фізичними та юридичними особами – суб'єктами електронного документообігу для ідентифікації підписувача й підтвердження цілісності даних в електронній формі.

Отже, заява про державну реєстрацію прав та їх обтяжень подана фізичними чи юридичними особами після підписання її електронним цифровим підписом набуває всіх ознак електронного документа. Документообіг електронних документів регламентується Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 р. Цим Законом визначено, що електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Сам електронний документ може бути створений, переданий, збережений і перетворений електронними засобами у візуальну форму. Створення електронного документа завершується накладанням електронного підпису [5]. Цей закон також визначає, що юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму. Допустимість електронного документа як доказу не може заперечити

чуватися виключно на підставі того, що він має електронну форму. Електронний документ не може бути застосовано як оригінал, якщо цим документом є свідоцтво про право на спадщину; документ, який, відповідно до законодавства, може бути створений лише в одному оригінальному примірнику, крім випадків існування централізованого сховища оригіналів електронних документів.

Необхідно врахувати, що питання використання електронних цифрових підписів в Україні супроводжується низкою проблем, які обмежують застосування електронного цифрового підпису й потребують законодавчого вирішення. Однією з основних таких проблем є відсутність внутрішньої інтероперабельності в межах України: ключі, видані одним українським центром сертифікації ключів, не можуть бути перевірені засобами електронного цифрового підпису, що розроблені іншим українським центром сертифікації ключів. Зокрема, відсутність внутрішньої інтероперабельності є перешкодою для побудови системи міжвідомчого документообігу в державному секторі, оскільки відомчі системи документообігу, розроблені різними виробниками, і ключі, що в них застосовуються, є неінтероперабельними [6]. Це, у свою чергу, практично виключає можливість повноцінно використовувати електронний цифровий підпис фізичними та юридичними особами для отримання адміністративних послуг в електронній формі. У низці країн схожі проблеми також виникали і їх вирішували. Зокрема, Естонія розробила й опублікувала для загального безкоштовного користування загальну систему цифрового підпису для створення та валідації документів із цифровим підписом. Система складається з кількох бібліотек і засобів для кінцевого користувача, що застосовують єдиний формат накладеного підпису. У результаті, естонські цифрові підписи є повністю інтероперабельними не лише в державному секторі, а й у межах країни [7].

В Україні також роблять кроки для вирішення подібних проблем. Як зазначається на офіційному веб-сайті Центрального засвідчувального органу при Міністерстві юстиції України [8], проблема несумісності засобів електронного цифрового підпису не раз обговорювалась Мін'юстом з Адміністрацією Президента України, державними органами, науковцями, акредитованими центрами сертифікації ключів, громадськими організаціями. За результатами обговорень розглянута можливість запровадження доступного регулювання сумісності через відкрите технічне рішення – Стенд тестування функціональної сумісності засобів електронних цифрових підписів. Ураховуючи рекомендації Науково-експертної ради з питань розвитку інфраструктури відкритих ключів України при Мін'юсті та пропозиції Держспецзв'язку України, створено макет автономного робочого місця Стенду, на якому на першому етапі шляхом досліджень (випробувань) було визначено можливість сумісності електронних цифрових підписів різних розробників і різних центрів. На прохання Мін'юсту центрами надані тестові ключі й сертифікати відкритих ключів, а також програмне

забезпечення, за допомогою якого користувачами здійснюється накладання та перевірка електронного цифрового підпису. Із 22 центрів сертифікації ключів дані надіслали 16. Виходячи з даних, які містяться в Таблиці сумісності особистих ключів і сертифікатів відкритих ключів центрів сертифікації ключів України, станом на 10 грудня 2014 р. можливість сумісності сертифікатів мають 7 із 16 центрів сертифікації ключів [8]. Отже, можна констатувати, що ця проблема в Україні визнана й відповідні органи публічної адміністрації вже працюють над її вирішенням. Однак для остаточного подолання проблеми внутрішньої інтероперабельності в Україні необхідні більш конкретні кроки, пов'язані зі зміною законодавства в цій сфері.

Саме з цією метою і для вирішення інших важливих проблем у сфері цифрового підпису й, відповідно, створення можливості надання адміністративних послуг в електронній формі з травня 2014 р. Міністерством юстиції України була розпочата робота з підготовки Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про електронний цифровий підпис». Як зазначається в Аналізі регуляторного впливу проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про електронний цифровий підпис», оприлюдненого на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України від 12 травня 2014 р. [9], з метою вдосконалення державного регулювання й контролю за додержанням законодавства про електронний цифровий підпис, а також реформування законодавства у сфері використання інфраструктури відкритих ключів і надання електронних довірчих послуг, виникла необхідність розробити проект такого Закону. Для реалізації цієї мети пропонується забезпечити розширення переліку та диференціацію послуг, що надаються з використанням удосконаленого електронного підпису, введення поняття електронних довірчих послуг, до складу яких уходять послуги в електронній формі з надання засобів електронного підпису, електронної позначки часу; перевірку вдосконаленого електронного підпису чи штампа, накладеного на електронні дані; зберігання, отримання електронних даних; автентифікацію інформаційно-телекомунікаційних систем і веб-сайтів, а також послуг зі створення й обслуговування сертифікатів ключів для вдосконалених електронних підписів. Також пропонується встановлення вимог до надійних засобів створення та перевірки кваліфікованих електронного підпису та електронного штампа, установа різних видів юридичної відповідальності за порушення прав суб'єктів, які отримують чи надають електронні довірчі послуги, визначення гарантій забезпечення відшкодування збитків, що можуть бути завдані суб'єктам, які отримують, надають електронні довірчі послуги, чи третім особам. Отже, в оприлюдненому Проекті Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про електронний цифровий підпис» [10] запроваджується поняття послуги електронного цифрового підпису – надання в користування засобів електронного цифрового підпису, допомога під час генерації

пар ключів, обслуговування сертифікатів ключів (їх формування, розповсюдження, скасування, блокування, поновлення), надання інформації про чинні, заблоковані та скасовані сертифікати ключів, послуги фіксування часу, консультації й інші послуги, що надаються на договірних засадах. Також пропонується внести поняття електронної довірчої послуги – електронної послуги, що надається для забезпечення електронної взаємодії двох або більше суб'єктів, які довіряють суб'єкту надання електронних довірчих послуг щодо виконання ним спільних для всіх умов та зобов'язань під час надання таких послуг. У перспективі прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про електронний цифровий підпис» сприятиме створенню сприятливих умов для розвитку й функціонування сфери надання електронних довірчих послуг і використання електронного підпису, а також забезпеченню рівних можливостей для доступу до надання електронних довірчих послуг і захисту прав їх суб'єктів. Справедливо зазначається, що відсутність правових засад використання всіх можливостей інфраструктури відкритих ключів для розбудови й ефективного функціонування електронних довірчих послуг, а також адміністративних послуг в електронному вигляді зумовлює необхідність реформування законодавства у сфері електронного цифрового підпису [9]. Отже, в Україні активізовано процес забезпечення ширшого застосування електронного цифрового підпису, у тому числі для надання адміністративних послуг в електронному вигляді.

Висновки. Підсумовуючи, можна дійти висновків, що необхідно виділяти два основні напрями застосування інформаційно-комунікаційних техно-

логій у сфері надання адміністративних послуг. Так, окремі реєстраційні адміністративні послуги можуть повністю надаватись за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, тобто надання адміністративної послуги може здійснюватись без прямого контакту особи з органом, який надає відповідну послугу. Також доцільно виділяти адміністративні послуги, у процесі надання яких можна активно застосовувати інформаційно-комунікаційні технології як допоміжний засіб для покращення якості надання відповідних послуг. Зокрема, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій уже на сьогодні дає змогу вести мову про надання можливості споживачам адміністративних послуг подавати заяви про державну реєстрацію прав та їх обтяжень в електронній формі, отримувати необхідну інформацію про хід розгляду заяви в електронній формі тощо.

Водночас нагального вирішення потребує проблема несумісності засобів електронного цифрового підпису, що перешкоджає широким колам фізичних і юридичних осіб використовувати можливості електронної форми подання заяв про отримання адміністративних послуг. Певні кроки щодо вирішення цієї проблеми вже зроблено, однак є необхідність оновлення нормативно-правової бази, яка регулює відносини застосування електронного цифрового підпису. Пропонується прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про електронний цифровий підпис», який сприятиме створенню сприятливих умов для розвитку й функціонування сфери надання електронних довірчих послуг і використання електронного підпису в Україні, а відтак і для надання адміністративних послуг в електронному вигляді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 р. № 1952-IV (зі змінами та доповненнями) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 30. – Ст. 1993.
2. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (станом на 01.10.2012 р.) / [Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик] // Проект USAID. – К., 2012. – С. 96. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://obljust.te.ua/files/file/zk.pdf>.
3. Литовченко О.О. Правове регулювання електронного документообігу в Україні / О.О. Литовченко, Н.К. Проценко. – Кременчук, 2012. – 32 с.
4. Про електронний цифровий підпис : Закон України від 22.05.03 р. № 852-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=852-15>.
5. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.03 р. № 851-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=851-15>.
6. Концепція змін до законодавства в сфері електронного цифрового підпису, підготовлена експертною групою при Адміністрації Президента України від 17.11.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reforms.in.ua/initiatyvy/9.pdf>.
7. eGovernment Factsheets – Estonia, November 2009, Edition 12.0 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/idabc/servlets/Docd7a7.pdf?id=32608>.
8. Попередній аналіз внутрішньої сумісності суб'єктів електронного цифрового підпису [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://czo.gov.ua/status-ecp>.
9. Аналіз регуляторного впливу проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про електронний цифровий підпис» від 12.05.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/48231>.
10. Про внесення змін до Закону України «Про електронний цифровий підпис» : Проект Закону України від 19.08.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT0997.html.